

УДК 37.017.93

І.Л.Тоцький

ДПТНЗ "Стрийське вище художнє професійне училище"

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті на основі християнсько-релігійної парадигми та духовного світогляду висвітлений духовно-релігійний аспект підготовки освітянських кадрів. Показані засоби, методи та цілі благодатного єднання з Богом в контексті виховання майбутніх педагогів. Визначена роль Святого Письма у формуванні та становленні високодуховних та високоморальних учителів. Окреслена головна мета навчально-виховного процесу.

Ключові слова: *духовно-релігійний аспект, Біблія, духовний світогляд, благодать Божа, серце.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Безперечно, від якості підготовки педагогічних працівників залежить майбутня доля країни. Оскільки вони покликані виховувати й навчати, гармонійно розвивати в усіх аспектах молоде покоління, яке є майбутнім держави. Звичайно, одним із основоположних завдань педагогіки як науки є виховання та формування з людини творчої особистості. Цьому сприяють і передові педагогічні інноваційні технології та методи. Проте вони не можуть докорінно змінити те, що закладено в людину Творцем. Здається так, ніби кожна людина має свою вершину, вище якої піднятися вона при всіх своїх зусиллях не зможе, як би не намагалася це зробити.

З іншої сторони, далеко не кожна людина відчуває пріоритети свого подальшого розвитку. Звичайно, історія культури, освіти та науки знає і протилежні випадки, коли вже в ранньому віці сама людина чи її оточення відкривало в ній вроджені таланти. У подальшому навчанні та розвитку при цілеспрямованій самоконцентрації зусиль і відповідному вихованні такі люди досягали великих вершин у вибраній сфері. Так, наприклад, батько скрипаля М. Паганіні, примушуючи його вправлятися в грі, закривав сина в кімнаті на цілий день. Проте такі випадки є, скоріш, виключенням, ніж правилом.

Але є й інші приклади. Праведний Іоан Кронштадський в дитинстві не мав особливих здібностей до навчання. Та він щиро просив їх у Бога і в результаті залишив після себе багато надзвичайно цінних богословських праць. Аналогічний випадок трапився з ізраїльським царем Соломоном, який був обдарований від Бога на його прохання надзвичайною мудрістю (премудрістю). Вона простягалася до того, що цар розумів навіть думки людей і природу тварин (Прем. Сол. 7, 20). Таким чином, можна зробити висновок, що Бог кожній людині, яка щиро до нього молиться, може дарувати такі таланти і здібності, котрих не було у неї від народження. Ці приклади, зокрема, свідчать, що сучасний педагог крім оволодіння передовими інноваціями, повинен також виходити за межі виключно матеріалістичного світосприйняття, опанувати також і духовні технології у своїй діяльності, щоб досягти у ній максимальної ефективності.

Наша педагогіка довгий час, на жаль, була повністю відірвана та ізольована від вищого духовного світу. І в даний час, коли внаслідок поліконфесійності українського суспільства церква відділена від держави, духовно-релігійне виховання не стало пріоритетним напрямом у педагогічно освітянській діяльності. Звичайно, при теперішньому становищі неможливо змінити цю ситуацію на краще кардинально. Але це не означає, що питання такого виховання повинно зовсім ігноруватися вітчизняною педагогікою. Тому, сподіваємося, що наша стаття зможе в деякій мірі допомогти всім зацікавленим у їхній педагогічно-освітянській діяльності.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Релігійно-моральні аспекти виховання досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як М. Антонець, І. Бабій, І. Бех, Л. Кудрик, В. Лучкевич, Я. Маріанські, О. М. Нікуліна, Є. В. Родькіна [1–7] та ін. Зокрема, вони аналізували книгу В. О. Сухомлинського "Як виховати справжню людину" в контексті діалогу щодо духовно-моральних цінностей [1], продовжували визначати сутність поняття "моральне виховання" [2], розглядали життя особистості у духовному діапазоні [3], ідею преображення людини у релігійно-філософському вченні І. Огієнка [4], проблему філософсько-релігійних основ педагогіки Я. А. Коменського крізь призму століть [5], моральні дилеми польської молоді [6], духовно-етичне виховання в системі підготовки фахівців соціальної сфери [7] тощо. Але в цих публікаціях увага

авторів не зосереджувалася на духовно-релігійних засадах підготовки педагогічних кадрів та аналізі текстів Біблії. Саме цю прогалину і покликана заповнити наша стаття.

Цілі статті. Цілями статті є: 1) на основі християнсько-релігійної парадигми та духовного світогляду висвітлити духовно-релігійний аспект підготовки педагогів; 2) показати засоби, методи та цілі благодатного єднання з Богом в контексті виховання майбутніх педагогів; 3) окреслити головну мету навчально-виховного процесу на основі духовного світогляду.

Виклад основного матеріалу. Зупинимося на аспектах духовно-релігійного виховання освітянських кадрів. На нашу думку, справжня духовність нерозривно пов'язана з духовним світоглядом, який у свою чергу тісно переплітається з релігією, бо на долю останньої випадає оформлювати зв'язки між духовним та матеріальним світами. Можна сказати, що педагогіка позбавлена духовно-релігійного аспекту, ніби втрачає дух свого розвитку, залишаючи собі тільки душу і тіло. При цьому душевні чинники часто називають духовними. Отже, кожен педагог, який хоче досягти максимальних результатів у освітянській діяльності, використати потенціал духовного світу, повинен, на нашу думку, перш за все, оволодіти духовним світоглядом. Вихідним положенням його є те, що оточуючий нас матеріально-фізичний світ, похідний від вищого духовного світу, і обидва згідно з теорією креаціонізму і християнської релігії, створені одним Богом-Творцем.

Духовний світ, у першу чергу, досягається інтуїтивним шляхом на рівні людського духу і серця. Одна із заповідей блаженств говорить: "Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога" (Мф. 5, 8). Це означає, що тільки в такому стані людина максимально може наблизитися до свого Творця й отримувати всі необхідні знання, щоб виконувати Його волю. Таким чином, основним призначенням людини у цьому світі є постійне виконання Божественної волі, яке дозволяє їй увійти в Царство Небесне: "Не кожен хто скаже... увійде в Царство Небесне, але той, хто виконує волю Мого Отця, що на небі" (Мф. 7, 21). А чисте та любляче серце якраз і є найкращим провідником цієї вищої волі. Воно нікого не осудить, всіх простить та зрозуміє, нікому не буде бажати і чинити зла, а тільки добро і, головне – буде знати, як це робити, що надзвичайно важливо в педагогічній діяльності. Тому, що в чистому серці оселяється сам Господь, як пише про це апостол Павло: "І живу вже не я, а Христос проживає в мені" (Гал. 2, 20). Тільки за таких ідеальних умов педагог зможе повноцінно відчувати серцем також і своїх вихованців, ставати для них справжнім духовним наставником, про що в свій час згадував В. О. Сухомлинський [9, с. 15]. Тому, що згідно теорії кордоцентризму і писань святих отців, серце набагато швидше за розум у пізнанні духовних істин, особливо коли воно перебуває в чистоті і любові до ближнього. Це повинні брати до уваги майбутні вихователі.

Звертаючись до Своїх учнів, Ісус Христос говорить до них так: "Хто в Мені перебуває, а Я в ньому, той рясно зароджує, бо без Мене нічого чинити не можете ви" (Ів.15, 5). Отже, виходячи з цих духовно-християнських засад, кожному педагогові потрібно, перш за все, очистити своє серце від усякого гріховного бруду і, з'єднавшись з Христом на духовному рівні (1 Кор. 6, 17), творити разом з Ним корисні, добрі справи, добиваючись успішних результатів на освітянській ниві. На емоційному рівні він повинен ніби повернутися у своє дитинство, в той час, коли кожний з нас не знає, що таке обман, лицемірство, шахрайство, марнославство, користолюбство, заздрість тощо. Стати, іншими словами, дорослою дитиною, якою, очевидно, був Адам до гріхопадіння. Як говорив про це Ісус Христос: "Поправді кажу вам: коли не навернетесь і не станете, як ті діти, не увійдете в Царство Небесне!" (Мф. 18, 3). При цьому треба також пам'ятати, що, оскільки "Бог є любов!" (1 Ів. 4, 8), то єднатися з Богом можна тільки перебуваючи у любові і творячи справи любові. Недаремно головними нероздільними заповідями християнства, про які говорив Ісус Христос, є заповіді всеохоплюючої любові до Бога та ближнього (Лк. 10, 27). Без виконання цих заповідей на практиці успіху в будь-якій діяльності, в тому числі і педагогічній годі сподіватись.

Важливим моментом у вихованні є готовність наставника в простоті і смиренності серця присвятити своє життя Богові і ближньому, бо: "Бог противиться гордим, а смиренним дає благодать" (Як. 4, 6). Апостол Павло, в свою чергу, зазначає, що: "... хто любить Бога, тому дано знання від нього" (1 Кор. 8, 3), а в іншому місці, звертаючись до пресвітерів говорить: "А тепер доручаю вас Богові та слову благодаті Його, Який має силу будувати та дати спадщину серед усіх освячених" (Дії 20, 32). Таким чином, кожний освітянин повинен пам'ятати, що він сам, перш за все, є учнем у школі Божій, де Головним Вихователем і Учителем є Господь Бог. Отже, щоб успішно когось виховувати, треба самому постійно виховуватись, узгоджувати свою поведінку і моральність з нормами християнської моралі, зі своєю совістю, з голосом Божим у своєму серці.

З іншого боку, не кожна людина насправді може бути вчителем: "І ми маємо різні дари, згідно з благодаттю, даною нам: ...коли служіння, будь на служіння, коли вчитель – на навчання..." (Рим. 12, 7). Так само і апостол Яків застерігає: "Не багато-хто ставайте брати мої учителями, знаючи, що більший осуд приймемо. Бо багато ми всі помиляємось. Коли хто не помиляється в слові, то це муж досконалий, спроможний приборкувати й усе тіло" (Як. 3, 1–2). Тому, виходячи з духовних засад, стати справжнім педагогом може людина, покликана Самим Богом чи Його благодаттю до цієї важливої і відповідальної справи. Крім того, вона постійно повинна підтримувати цей благодатний зв'язок з Творцем через своє очищене і змінене Богом серце. Про цю зміну цар Давид висловився так: "Серце чисте створи в мені, Боже, і дух правоти обнови всередині мене" (Пс. 50, 12). Отже, основним духовним засобом становлення і зростання людини як педагога, є отримання Божої благодаті через постійне підтримування зв'язку з Богом.

Але, яким чином слід встановлювати і постійно підтримувати цей благодатний зв'язок з Богом? Преподобний Серафим Саровський зазначав, що найголовнішим засобом стягання чи отримання благодаті Духа Святого є наша молитва, яка так би мовити завжди при нас. Вона привертає до людини, яка молиться, Духа Божого, Котрий, наповняючи її, сприяє духовному зростанню, заспокоює, просвітлює розум, зміцнює її внутрішні сили. Тому, педагог, який відчуває потребу в молитві, зможе з її допомогою розв'язувати значні педагогічні завдання та проблеми, що ставить перед ним життя. Молитва, звичайно, не повинна бути обов'язково тривалою і багатослівною. Адже Бог і так знає всі наші потреби до їх озвучення, тому що постійно контролює стан нашого серця. Але вона має бути частою та щирою. Тому педагогові важливо виховувати у собі любов до молитви і ніколи про неї не забувати.

Іншим дієвим засобом підтримування такого зв'язку є регулярне читання Слова Божого. Бо молитва – це наша розмова з Богом, а читання Святого Письма – це розмова Бога з нами. Тому сучасний педагог повинен з проханням у Бога мудрості і розуміння щоденно читати Новий Заповіт, а у вільні дні також і Старий Заповіт. Особливо ті книги, які в більшій мірі стосуються проблем виховання молодшої людини, критеріїв і оцінок морального стану добродійних людей: Приповісті Соломонові, Книгу Проповідника, Книгу Премудрості Соломона, Книгу Премудрості Ісуса, сина Сірахового, Книгу Товита тощо. Важливо тут, звичайно, не кількість чи інтенсивність прочитаного, а цілеспрямованість, систематичність та наполегливість у засвоєнні духовно-педагогічного матеріалу.

А що ж є головною метою виховання, навчально-виховного процесу? Тобто для чого людині потрібно бути моральною, духовною, доброю, порядною тощо. Не знаючи правильної відповіді на це питання, педагог не зможе направити свої зусилля у правильне русло. Звичайно, важливо виховати з кожної людини високоморальну особистість, гідного громадянина, патріота, сім'янина, гарного і залюбленого у свою працю фахівця тощо. Але всі ці чинники є похідними, другорядними в порівнянні з основним. Як сказано в Євангелії: "Шукайте ж найперше Царства Божого, й правди Його, а все це вам додасться" (Мф. 6, 33). Виходячи знову ж таки з духовно-релігійних засад, головною ціллю кожної людини є, перш за все, спасіння своєї безсмертної душі. Про що Христос висловився наступним чином: "Яка ж користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою занапастить? Або що на замість дасть людина за душу свою?" (Мр.8, 36–37). Тому, звичайно, кожний вихователь повинен, перш за все, дбати про власне спасіння і спасіння своїх учнів, а своєю діяльністю зробити все необхідне, щоб виховати, розвинути і закріпити в них такі якості, які дозволять їм досягнути Царства Боже, котре починається вже тут на землі, у наших серцях (Лк. 17, 21). Для того, щоб краще виконати цю найголовнішу місію, він повинен насамперед засвоїти основні положення християнської сотеріології, тобто науки про спасіння та християнської антропології, до короткого аналізу котрих ми зараз звернемось.

Згідно християнської сотеріології "всі згрішили і позбавлені Божої слави" (Рим. 3, 23). Але з іншої сторони, Бог "хоче, щоб усі люди спаслися і прийшли до пізнання правди" (1 Тим. 2, 4). Виходячи з цього положення, звичайно, церква одною з перших покликана спасати людські душі. А в цьому їй повинні допомагати і школи різних рівнів, оскільки кожний педагог зобов'язаний сіяти зерна правди в серця своїх вихованців, в тому числі і про спасіння людських душ. Яке з Божої сторони виявилось у викупній Жертві Сина Божого Ісуса Христа. А з нашої – у прийнятті цієї істини вірою, у визнанні Ісуса Христа нашим Господом і Спасителем. На думку К. Д. Ушинського, тільки переконанням можна виховати переконання [10, с. 215], тому вчитель, виховуючи учнів на основі Божого Письма, сам повинен бути твердо переконаним у його істинності.

Що ж до християнської антропології, то вона дозволяє розуміти природу походження зла в людині. Згідно неї кожна людина складається з духа, душі і тіла (1 Сол. 5, 23). Такий погляд допомагає більш повно і адекватно розглядати людину у всіх її проявах та аспектах. При цьому слід зазначити, що тіло чи наша тілесність постійно воює з духом за вплив на людську душу, бо вони завжди бажають протилежного один одному (Гал. 5, 17). Внаслідок такої роздвоєності людина і чинить зло або грішить в тих випадках, коли тіло перемагає дух. Виходячи з цього, кожен педагог повинен, перш за все, дбати про зміцнення і зростання своєї духовності та духовності своїх вихованців, бо тілесні вчинки згідно з Біблією перемагаються, "умертвляються" тільки духом (Рим. 8, 13). Але, звичайно, і в цьому випадку основним засобом виховання духовності має бути дія Божої благодаті, котру молитвами, читанням Біблії та справами любові потрібно до себе привертати.

Та вихователь повинен прикладати і власні зусилля, щоб ця благодать не була даремною чи змарнованою, як про це пише апостол Павло: "та благодаттю Божою я те, що є, і благодать Його, що в мені, не даремна була, але я працював більше всіх їх, правда не я, але Божа благодать, що зо мною вона" (1 Кор.15, 10). Буває й таке, що ця благодать залишає людину, відвертається від неї, коли та забуває про Бога, занурюючись з головою в тілесне, гріховне життя. Адже навіть кожна тілесна думка є небезпечною, тому, що вона "ворожнеча на Бога, бо не кориться Законові Божому..." (Рим 8, 7). Враховуючи це, кожний наставник повинен розпізнавати і активно відсіювати усі тілесні думки вже в зародку, цілеспрямовано викорінювати такі думки із свідомості, не допускаючи їх перемоги над духовними. Цьому також сприяє молитва і читання Святого Письма.

Не слід забувати, що людське слово має також великий виховний вплив і саме мовлення може багато чого сказати про будь-яку людину. Оскільки в словах часто виявляється душа та характер людини. Тому педагог мусить дбати не тільки про чистоту своїх думок, але також про чистоту, правдивість і зрозумілість своїх слів. На це вказує й апостол Павло: "Тому то, неправду відкинувши говоріть кожен правду до свого ближнього..." (Ефес. 4, 25). А також: "Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших, але тільки таке, що добре на потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує" (Ефес. 4, 29–30). І ще: "Слово ваше нехай буде завжди ласкаве, приправлене сіллю, щоб ви знали, як ви маєте кожному відповідати" (Кол. 4, 6). І дійсно, педагог щирий та вихований в словах, залишається таким і в справах, не робить, як правило, і злих вчинків.

Тепер можна зупинитися на тих рисах і якостях, якими має володіти кожний покликаний Богом та власним сумлінням вчитель. Ми згодні з думкою, що кожного педагога як творчу особистість недостатньо озброювати лише технікою та методом. Потрібно розвивати також його людські якості [11, с. 191]. Відношення до своєї праці у педагога повинно бути трепетним, адже йому довірено найдорожче – людські душі. І великою мірою від нього залежить, які плоди дасть посіяне в їх серцях насіння. Виходячи з вищенаведених міркувань, вчитель зобов'язаний, перш за все, бути людяною та високодуховною людиною, а, отже, в нашому розумінні любити всією душею Бога, своїх вихованців та свою працю, або точніше місію і покликання. Ця любов повинна виявлятися в людяності вихователя, в братерському та об'єктивному ставленні його до своїх підопічних. Всі вони мають бути для нього як рідні брати, незалежно від своїх здібностей, розвитку, ставлення до навчання і успіхів у ньому. Навпаки, вихователю належить ставитись з більшою любов'ю і співчутливістю до тих, хто відстає.

З іншого боку, наставник повинен бути непримиренним до всіх проявів тілесної, гріховної поведінки своїх учнів. Основними рисами його характеру має бути побожність, чесність, порядність, стриманість, лагідність, терпеливість, відсутність користолюбства, яке апостол Павло називає "коренем усього лихого". (1 Тим. 6, 10). Кожному педагогу необхідно постійно робити ретельний самоаналіз свого внутрішнього стану з духовних позицій для правильної самооцінки і корекції своєї поведінки. Потрібно зрозуміти, що наші почуття, рівень адекватного осягнення будь яких ситуацій, реакції на ті чи інші події є під контролем вищого духовного світу. Тому в усьому треба покладатися на Бога і на Його Слово.

Слід зазначити, що і в біблійних книгах є досить корисного матеріалу для виховання та духовного становлення педагога, оскільки апостоли приділяли багато уваги підготовці наставників новоутворених християнських громад. Ці вимоги та критерії до вихователів не втратили своєї актуальності і в наш час, тому що цілі і завдання виховання у молоді християнських чеснот не змінилися. Тож якими рисами повинен володіти наставник інших з погляду раннього християнства? Найперше, незважаючи на свій вік, кожний вихователь для своїх вихованців має

бути взірцем моральності та духовності. Апостол Павло пише до молодого єпископа Тимофія: "Нехай молодим твоїм віком ніхто не гордує, але будь зразком для вірних у слові, у житті, у любові, у дусі, у вірі, у чистості!" (1 Тим. 4, 12). Ми вважаємо, що, якби кожен сучасний педагог хоча б дотримувався цього одного правила, то, звичайно, добився б значних успіхів у своїй діяльності. Тому, що найкраще людина виховує власним прикладом, своїм відношенням до Божих заповідей, життя, людей, коли її справи не розходяться зі словами.

Крім цього, ми знаходимо ряд інших вимог до особистості вихователя громад. Отже, він має бути: "муж однієї дружини, тверезий, невинний, чесний, гостинний, здібний навчати, не п'яниця, не заводіяка, але тихий, не сварливий, не сріблोलюбець..." (1 Тим. 3, 2–3). Наставник, на думку апостола Павла, повинен постійно вправлятися в благочесті, тобто приділяти достатньо часу і уваги своєму духовному зростанню, про що ми згадували вище. Він також не має бути пустомовним, а постійно контролювати свою поведінку, чи відповідає вона тому взірцеві, якому він навчає.

До того ж старший наставник повинен виділяти і заохочувати таких вихователів, які самовіддано працюють на освітянській ниві: "А пресвітери, які добре пильнують діла, нехай будуть наділені подвійною честю, а надто ті, хто працює у слові і науці" (1 Тим. 5, 17). Щоб викорінювати в педагогічних колективах всілякі наклепи й інтриги, які, безперечно, трапляються, керівник колективу повинен приймати скарги і давати їм хід тільки у присутності свідків: "Не приймай скарги проти пресвітера, хіба що при двох чи трьох свідках" (1 Тим. 5, 19). Виявлених порушників потрібно у виховних цілях картати у присутності інших: "А тих хто грішить, картай перед усіма, щоб і інші страх мали" (1 Тим. 5, 20). Тобто моральна обстановка в навчальних і учнівських колективах повинна бути демократичною, відкритою, здоровою. На думку апостола Павла, недопустимим для вихователя є поєднувати благочестивий образ життя з особистою вигодою: "А коли хто навчає... ніби благочестя то зиск. Цурайся таких!" (1 Тим. 6, 3–5). Звідси стає зрозумілим, що вихователь не може навчати інших благочестя, якщо сам шукає матеріальної користі. І навряд чи серед його вихованців буде багато благочестивих та добропорядних людей.

Висновки. Таким чином, кожна людина перед вибором професії педагога, може поставити питання своїй совісті: якої мети вона хоче досягти у педагогічній діяльності, та на якому фундаменті її будувати. Ми вважаємо, що без духовного спрямування, заснованого на релігійній, християнській моралі, успішною і повноцінною в повній мірі така діяльність бути не може. Особливо це стосується сьогодення. Адже вітчизняна педагогіка довгий час була позбавлена можливості ґрунтуватися на духовному світогляді, вивчати та засвоювати скарби християнської культури, використовувати надзвичайно потужний гуманістичний та креативний потенціал вищого духовного світу, який набагато перевищує людські психофізичні можливості, у навчально-виховному процесі.

Основними засобами чи формами використання таких надможливостей є молитва і вивчення Святого Письма. Ці чинники єднання з Богом для отримання від Нього благодаті Духа Святого повинні носити постійний, систематичний та цілеспрямований характер. Важливе місце при цьому посідає спроможність кожної людини чи зокрема педагога сприймати і розуміти отримані з вищих сфер знання та використовувати їх на практиці. Оскільки сприймаються вони на інтуїтивному рівні, в першу чергу, нашим серцем, то вихователям потрібно постійно дбати про очищення від всіляких тілесних, гріховних помислів своїх сердець, контролювати свій внутрішньо-духовний стан також і на інтелектуальному рівні. Та і цю справу краще довірити Творцеві, від нас залежить тільки щиро прагнути цього і довіритись у всьому Богові.

Важливим у навчально-виховному процесі є розуміння вихователями природи походження у кожній людині зла. Це пов'язано з людською тілесною, гріховною природою, успадкованою нами від Адама, котрий згрішив першим і постійною боротьбою між нею та людським духом за вплив на нашу душу, за контроль над нашою поведінкою.

Тільки духовний світогляд на відміну від матеріалістичного на основі християнської сотеріології дає людині адекватне розуміння призначення та головної мети свого життя – виконувати Божу волю, щоб спасти свою душу – найдорожчий скарб, отриманий нею від Бога. Все інше в порівнянні з цим є похідним і другорядним. Щоб досягти цієї мети і виконати своє призначення людина повинна постійно перебувати і зростати у духовному вимірі, щоб мати можливість також ділитися набутим досвідом і знаннями з іншими. А найсприятливіші умови для такого обміну і використання за призначенням, звичайно, існують в умовах виховання та навчання.

Таким чином, на нашу думку, духовно-релігійний аспект повинен посідати чільне місце у системі підготовки педагогів, поряд з фаховим та педагогічним. Він озброює майбутнього педагога духовним світоглядом, дозволяє цілеспрямовано і наполегливо на основі християнського гуманізму, який полягає в щирій любові до Бога та до ближнього, у чистоті і простоті свого серця ставати високоморальною та високодуховною особистістю для того, щоб успішно та гармонійно виховувати такими ж своїх вихованців.

На закінчення, треба сказати, що кожний педагог повинен пам'ятати про персональну відповідальність перед Богом, суспільством, вихованцями та їхніми батьками, наступними поколіннями і перед своїм сумлінням за душі довіреної йому молоді. Посіяне ним чисте, світле, добре принесе плоди ще у цьому житті та достойну винагороду у вічності.

1. Антонєць М. Книга В. О. Сухомлинського "Як виховати справжню людину" в контексті діалогу щодо духовно-моральних цінностей / М. Антонєць // Рідна школа. – 2009. – № 8–9. – С. 11–13.
2. Бабій І. До визначення сутності поняття "моральне виховання" / І. Бабій // Рідна школа. – 2009. – № 11. – С. 38–41.
3. Бєх І. Життя особистості у духовному діапазоні / І. Бєх // Рідна школа. – 2009. – № 11. – С. 7–17.
4. Кудрик Л. Ідея преображення людини у релігійно-філософському вченні І. Огієнка / Л. Кудрик // Педагогічна думка. – 2008. – № 3. – С. 70–73.
5. Лучкевич В. Проблема філософсько-релігійних основ педагогіки Я. А. Коменського крізь призму століть / В. Лучкевич // Педагогічна думка. – 2008. – № 1. – С. 70–75.
6. Маріанські Я. Моральні дилеми польської молоді / Я. Маріанські // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. екон. – 2008. – Вип. 39. – С. 54–61.
7. Никулина О. М. Духовно-нравственне виховання в системі підготовки спеціалістів соціальної сфери / О. М. Никулина, Е. В. Родькіна // Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 52–57.
8. Библия : Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. – М. : Изд. Моск. Патриархии, 1968. – 1372 с.
9. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5 т. Т.3. – К., 1977. – С. 15.
10. Сухомлинський В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский; сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1975. – 272 с.
11. Педагогічна майстерність : підруч. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища шк., 1997. – 349 с. : іл.